

МИГРАЦИОННИЯТ МОТИВ

Борис Манов*

В статията¹ се обосновава тезата, че основният проблем на миграционния феномен и на описващите го теоретични концепции е необходимостта от намирането на отговор на въпроса защо при приблизително еднакви условия има хора и групи от хора, които предприемат миграционни действия, а други – не. Като “работещ” отговор се предлага учението на руския етнолог Л.Н. Гумилев за пасионарността. Защитава се позицията, че разгледана през призмата на това учение, съвременната миграция не само не застрашава Европа и България, а напротив – като им осигурява “подкрепата” на милиони пасионарни личности, тя създава “демографско-съзидателните” предпоставки за тяхното съществуване в глобалната епоха.

1. Въведение

Макар че проблемът „миграция“ стана особено актуален и „публичен“ във връзка с т. нар. „миграционна вълна“, която заля Европа в последните 1-2 години, той е предмет на специални изследвания още от втората половина на XIX век² Може да се каже, че в тези изследвания преобладава „емпиричният“ подход или отделни теоретични концепции, имащи социологичен, управленски, психологически и др. характер, като едва в последните десетилетия започват да се правят, засега не особено многочислени, опити за създаване на цялостна „теория“ на миграцията или „миграциология“³. Така проблемът „миграция“ започва да се изследва не само от гл. т. на обслужването на конкретни „злободневни“ практически нужди и предприемането на мерки за тяхното своевременно удовлетворяване, но и със задачата да се разкрие неговата същност като социално явление, мястото и ролята му в човешката история и в настоящето и бъдещето на обществото, причините и формите на неговото съществуване. Общата задача, която си поставят тези изследвания е да се „коцептуализира“ миграционния феномен, да се обхване той в теоретичен/ни модел/ли, и на тази основа – да се изработят и съответни „научно“- обосновани политики, които да се осъществят в управлението на съвременните миграционни процеси.

Големият проблем обаче, който без особена трудност се забелязва, както в „емпиричната“, така и в „теоретичната“ „миграциология“, и който впрочем се признава и от „теоретици“, изследващи миграционния феномен (Кръстева 2014: 47), е фактът, че като цяло всичките тези изследвания „описват“ миграцията като социално явление, правят „класификации“ на видовете миграции, очертават причините (например, войни, бедствия, кризи, стремеж за по-добър живот или по-високо образование и др.п.), но не дават отговор на същностния въпрос: Защо при равни условия едни хора или групи от хора предприемат миграционни действия, а други в същото време и място – не ?!, което от своя страна предопределя и констатирания и „с просто око“ факт за неуспешността на политиките, правещи опити да „овладеят“ и „насочват“ миграционните процеси. Тази ситуация определя и значимостта на всички онези, немногочислени, теоретични концепции⁴ които се стремят да потърсят и да предложат решение на този въпрос. В настоящето изследване ще бъде направен опит да се представят основните идеи на едно от най-креативните виждания за „причинността“ на мотивирането към мигриране на хората – виждането на руския учен Лев Николоевич Гумильов.

Учението за етногенезиса и пасионарността

Лев Николаевич Гумильов (1912-1992 г.) има богато и разностранно творчество, което е почти непознато в България⁵. Негова основна черта, „смисъл“ и „главна задача“, както самият Гумильов ги определя (Гумилев 2003: 24), е „задачата“ да се обединят на науката и хуманитаристиката, да се проведе „научният метод“ в хуманитарното и конкретно – в историческото познание и така то да се освободи от произволните импровизации и „естетизма“ и в по-голяма или по-малка степен да се доближи до истинността на позитивните науки, каквато според него е и етнологията, за развитието, на която той има безспорни заслуги.

Отправната точка в създаването на етнологията е възгледът, че „етносферата“ е в основата на съществуването и развитието на човешкото общество. Етносферата има свои собствени закони на развитие, свързани с биологичните и социалните, но не са идентични с тях. Етнически закономерности могат да бъдат открити в пространството (етнография), във времето (палеография на антропогенните ландшафти), а когато те са проучени от гледна точка на историята - в етногенезиса (Гумилев 2003: 24-26, 39).

Етногенезисът е резултат от взаимодействието на три основни елемента на етносферата - етносите, ландшафта и енергията на влиянията на космоса.

Етносът е биосоциално явление. Това е един вид на био-социална енергийна система, която се образува по естествен път на базата на оригинален стереотип на поведение на група от хора, който се изразява в „определени житейски умения, техники на мисълта, възприемане на изкуството”, и т.н. (Гумилев 1993).

Ландшафтът, според Гумилев, може да се определи като "участък на земната повърхност, който е качествено различен от други участъци". Ландшафтът действа на етноса принудително, и по тази причина, при неговата промяна етносът трябва или да изчедне, или да изработи нови форми на адаптация, а това означава и промяна на стереотипа на неговото поведение (Гумилев 2003: 189; 1993).

Очертаната връзка между етноса и ландшафта, обяснява много, но не разкрива най-важното – „фактора Х“, както го определя Гумилев, в може би най-значимата му работа "Етногенезисът и биосферата на Земята", написана в началото на 70-те години и публикувана едва почти в края на 80-те години, който е "двигател" на етногенезиса, даващ тласък на появата на етносите и определящ динамиката на тяхното съществуване и тяхното изчезване. Такъв „фактор Х“ е „пасионарността“ (*лат. passionis – страст*) и откритието му, той нарича най-важния свой принос в теорията за етногенезиса. Пасионарността е свързващият фактор, който обединява единството на трите компонента на етногенезиса - етносите, ландшафтът и енергията (биоенергия и космическа енергия). Тя се проявява в способността на отделни хора да „усвояват в екстремни количества“ биохомическата и космическата енергия, което ги прави „сврх“ енергични и волеви, т.е. „пасионарии“. Формирането и развитието на нов етнос „винаги е свързано с наличието у някои индивиди на необратим вътрешен стремеж към целенасочена дейност, винаги свързана с промяната на обществената и природната окръжаваща среда“. Всъщност, пише Гумилев, именно промените на пасионарността „съдват историческите събития“, така създават и самата история (Гумилев 1993; 1970: 42).

Миграция и пасионарност

Като изгражда своята теория за „фактора хикс“ Гумилев я аргументира чрез и отнася не само към етносите, но, а това е особено важно за настоящото изследване, и към отделните личности и към тяхната – на етносите и личностите роля в историята, включително способността и готовността им да предприемат „премествания“ в географското пространство – т.е. да „мигрират“. Едно от главните проявления на пасионарността е именно „миграционната“ активност на етносите и личностите.

Колкото е по-висок пасионарният импулс, толкова по-склонни са членовете на етносите и етносите като цяло да мигрират. Гумилов показва, че най-големите миграционни процеси в историята на човечеството са осъществени от етноси, които са се намирали в периоди на пасионарен подем, ръководени от водачи с ярко изяви лични пасионарни качества (хора акумулирали в себе си „взривен“ по своята „сгъстеност“ енергиен – биохимичен и космологичен – потенциал (Гумилев 2003: 506, 510 и др.)) – алтруизъм, готовност за саможертва, пълководчески талант, визионерство, способност за творчество (научно, техническо, в областта на изкуството и морала), последователност и твърдост при преследването на поставените цели, държавно градителство и непримиримост към враговете на етноса, нацията и държавата (Гумилев 2003: 371 и др.), при което относително малобройни етноси осъществяват мащабни премествания, завладяват огромни пространства и установяват господство над многократно превъзхождащи ги по численост народи. Сред най-впечатляващите исторически „пътувания“, предприети от пасионарни етноси и водени от пасионарни личности със своите резултати се открояват тези на евреите и Мойсей, на македонците и Александър, на първите християни и апостолите, на хуните и Атила, на арабите-мюсюлмани и Мохамед, монголите и Чингис Хан, французите и Наполеон [5].

Същевременно даже и без изяви водачи, в периоди на пасионарни тласъци, предизвиквани от влиянието на космическите въздействия, етносите, попаднали под тяхното въздействие се изпълват с пасионарни личности, за които старите географски и етнически рамки се оказват тесни и те търсят реализация на своята свръхенергичност като предприемат, като правило – рисковани, походи и, поради „заразителният“ характер на пасионарния феномен (Гумилев 2003: 282), увеличат огромни части от етноса или дори целия етнос да участват в тях. В историята такива пасионарни миграции са преселенията на германските племена от IV-V век, при което е разрушена Римската империя (показателно е, че племето на вандалите, наброявало само 80 хил. души, от които 16 хил. бойци, е превзело и разрушило столицата Рим, в която са живели над 1 млн. души (Гумилев 2003: 403)), кръстоносните походи от XI-XIII век, походите на викингите, настъплението на османските турци в Мала Азия и Юго-източна Европа и др..

Най-разпространената форма на влияние на пасионарността за осъществяване на миграционни действия, действаща, макар и с различна интензивност, във всички етапи на съществуване на даден етнос е наличието на пасионарии в етноса, които, за разлика

от „субпасионариите“, представляващи преобладаващата част от етноса и предпочитали да се задоволяват с наличното, да имат семейство, да не си създават „ядове“, т.е. да „си живеят живота“, или казано по друг начин – да „живуркат“, са „заредени“ с повече биохимическа енергия, съществуващото не ги удовлетворява, светът, такъв какъвто е не им харесва и те, без видима, за останалите, причина, предприемат действия да „променят нещата“, а твърде често – на търсене на нов „по-добър“ свят, където и да изградят по-добър живот и където могат да разгърнат своите възможности, „да станат „велики““ (Гумилев 2003: 400 и др.). „Географските“ цели на тези пасионарии могат да бъдат различни, някои „романтични“ – например, овладяване на нови, „нецивилизовани“ територии, други съвсем прозаични – например, намиране на възможности за „правене“ на бизнес, „политическата“ детерминанта – изразяваща „патриотични“ мотиви като защита или утвърждаване на „величието“ на етноса, народа и държавата или пък – насочена към използване на пасионарния „заряд“ за завладяване чужди – близки или далечни – страни и народи. Така, благодарение на тези постоянни „мини“ миграции на пасионарни личности трайно се усвояват нови земни пространства и възникват нови държави (например - държавите в Северна и Южна Америка, резултат от миграционните действия, не само на конквистадорите и пионерите от XVII и XVIII век, но и на непресъхващите прииждания на търсещи „американската мечта“ през XIX и XX век), установяват се нови градове, които се превръщат в даващи „неограничени“ възможности за изява във всички области на обществения живот мегаполиси (не само съвременните, резултат на „предприемаческата“ пасионарност на капитализма, но и съществували в далечната история като основания от Константин Велики Константинопол, който за няколко десетилетия става „столица“ на тогавашния свят, главно поради това, че в него „се стичат“ търсещите и носещите импулсите за творчество и съзидание пасионарии от цялата Римска империя (Гумилев 2003: 380-386; 424-426; 439-445)).

Пасионарност и съвременна миграция

Приложими ли са тези идеи на Гумилев към съвременната миграционна ситуация? Дават ли те ключ към отговора на въпроса кой мигрира и кой не? И каква е ролята на миграцията за съдбата на Европейския съюз и България?

Отговорът на първия въпрос е еднозначно положителен. Да – мигрират съвременните пасионарии.

Кои са те?

Преди всичко това са тези, които са заредени с голям заряд жизнена енергия, която ги подтиква да възприемат за свой личен лозунг на всички пасионарии – „Животът ми не ми харесва и аз трябва до го променя!“ (Гумилев 2003: 400). Те са амбициозните, стремящи се към образование, към работа, към промяна на заобикалящия ги свят, към по-добри жизнени условия и възможности за изява и развитие. И когато този стремеж, а обикновено неудовлетвореността идва от конкретните условия на заобикалящия свят, не може да бъде реализиран там, където тези личности са родени и живеят в момента, те тръгват на път – мигрират към други „светове“, където очакват, че, въпреки вероятните трудности, ще постигнат целите, които са си поставили.

Мигрират пасионариите. Непримиримите, рискуващите, иновативните, творците⁷, движещите човешкия прогрес личности. Именно те са „субектите“ на „естествената“, „вътрешно“ мотивираната миграция, което е и „ядрото“ на разбирането на Гумилев за миграцията, а не „насилствено“ преместваните хора, какъвто до голяма степен е случаят с т. нар. „мигранти“ или „бежанци“ по време на кризата от 2014-2016 години⁸. От тази гледна точка даже не всички стават „бежанци“, а само онези, които не искат да „склонят глава“ и имат вътрешния заряд самоволно да поемат риска да тръгнат пътя на странстването по света – другите остават! „Бягат“ тези, които имат нещо „пасионарно“ в себе си! Последното важи с още по-голяма сила за т.нар. „икономически“ мигранти – включително за „нашите“ цигани, които „прославиха“ България в Европа и извън нея⁹.

Така очертаната „пасионарна“ природа на миграцията до голяма степен дава отговор и на втория въпрос – за съдбата на Европейския съюз и европейските нации. И този отговор, въпреки и в противоречие с господстващите в публичното пространство възгледи, е еднозначен – мигрантите не застрашават бъдещето на европейските народи. Напротив – те са едно от най-мощните средства, чрез които може да се осигури тяхното по-добро бъдеще. Това е така по няколко причини. Първо, защото мигрират пасионариите – носещите в себе си генетичния, емоционалния и интелектуалния потенциал за внасяне на „свежа“ струя в „застаряваща“ Европа. Свежа струя, която, даже и да се приеме за правомерна тезата, че миграцията не може да спре демографския упадък на Европа¹⁰, именно поради своята „пасионарност“ ще способства за демографското, икономическото, научното, социалното и културното бъдеще на европейските народи, включително българския¹¹, без която те са обречени на по-бързо

или по-бавно загиване, а Европа – на маргинализиране и превръщане в треторазряден център в съвременния глобален свят¹².

От принципно значение тук е въпросът за „облика“ на Европа. Съществува ли заплаха за този облик от „настъпващите“ миграционни потоци. Както показва, на основата на изследването на резултатите от миграционните вълни в историята, Гумилов (2003: 464-466), (а и О. Шпенглер, макар и от съвършено различна методологична позиция (Шпенглер 1995: 1, 225-290)), уседналите народи не загиват от мигрантските потоци, защото пасинарните личности, които са техен субстрат не застрашават „местните“ етноси и народи, а напротив, „разтваряйки се“ в тях, те ги „интензифицират“ като ги усложняват „количествено“ и „качествено“, а така, като начало повишават тяхната съпротивителна сила и устойчивост, и като следващи – повишаване на „пасионарността“ на започващите да „стареят“ етноси и нации. Именно „миграционният“ фактор, поради своята „естествена“ природа, е основният, наред и с други – например „политическата (управленска) намеса“, който дава възможност да се спре деградацията на етносите, свързана с упадъка на пасионарността и да се осъществи тяхната „рекреация“¹³.

Заключение

Предложената в изложението интерпретация на възгледите на Лев Николаевич Гумилов и на тяхното влияние върху осмислянето на съвременните миграционни процеси води към формирането на позиция, която се отличава с две главни характеристики:

-първо, тя влиза в явно противоречие с господстващите в публичното пространство възгледи, поради което даже само поради това, заслужава внимание;

-и второ, макар че самата концепция на руския учен е по-скоро хипотеза, отколкото цялостно изградена теория, както беше показано, тя съдържа сериозни „обяснителни“ и „прогностични“, или както би казал нейният създател, „научни“ възможности, които би трябвало да се имат предвид в теоретичното обхващане на миграционния проблем и в изработването, на тази основа, на адекватни политики за неговото решаване в реалната практика на съвременния обществен живот.

БЕЛЕЖКИ

1. Текстът е представен като доклад на Международната научна конференция: "Миграционните вълни - минало, настояще и бъдеще" на 11 ноември 2016 г., ЮЗУ "Н.Рилски", Благоевград
2. Миграционни изследвания с появяват главно в последната четвърт на XIX век във връзка с формиращите се преди всичко икономически миграционни потоци от южните европейски страни към Германия и Англия, а по-късно и към Съединените щати. Като „родоначалник“ на „миграциологията“ би могъл да се посочи Е.Г. Ровенщайн, който в няколко статии, публикувани в периода 1876-1889 г.г. под обединяващото заглавие „The Laws of Migration“ достига и до формулирането на „закони“ на миграцията.
3. По този въпрос по-подробно Вж.: Ионцев, В. А., Международная миграция населения: теория и история изучения, Москва, Диалог-МГУ, 1999.
4. Като един от най-влиятелните примери може да се посочи „push“ - „pull“ концепцията на американеца Е. Лий, която макар че в крайна сметка не разрешава до край проблема „защо?“, го поставя, търси и предлага вариант за негов отговор. Вж.: Lee, E., A Theory of Migration. In: Demography, Vol. 3, 1966.
5. В последните години (2007-2013 г.) бяха публикувани в превод на български език главно свързаните със средноазиатските народи съчинения на Л.Н. Гумилев (Древните тюрки. Великият тюркски хаганат; Древните тюрки. Епохата на втория хаганат; Хуните. Хегемонът на Азия; Хуните. Хуну в Китай; Хазарите. Откриването на Хазария; Хазарите. Зигзагът на историята), но почти няма аналитични изследвания. Като изключения могат да се посочат монографията Манов, Б., „Евразийство в България. Научно-исторически анализ“, Саарбрюкен, Германия, 2014, в която има самостоятелна глава, изследваща главно „евразийските“ възгледи на Гумилев, както и: Кулевски, Ц., Евразийската идея в творчеството на Лев Гумилев и нейният съвременен отзвук, В: Философия, геополитика, бъдеще, София 2011, с. 29-36; Ганчев, П., Завет великих „евразийцев“ и будущее народов Евразии. В: Наследие Л.Н. Гумилева и современная евразийская интеграция, Астана 2012, с. 441-450; Манов, Б., Евразийство Н.С. Трубецкого и Л.Н. Гумилева – взгляд из Болгарии (на Болгарию), в същия сборник, с. 379-386.
6. Тези идеи за връзката между пасионарност и миграция, а и цялото учение на Гумилев не се приемат еднозначно в научната литература, като съществуват и

възгледи, които открито отхвърлят концепцията на руския етнолог. Типичен пример за последното е позицията на В. Тен, който в поредица от публикации „грои“ Гумилъв, като, според него, главната характеристика на „етногенетичната теория“ е, че тя е „еклектична смес от биологизаторство и груб социологизъм“. А пасионарността интерпретира, не като я извежда от *passionis* = *на страст*, а от *passé* = *на движа се, преминавам*, и на тази основа прави извода, че тя не е някаква „специална“ способност, а е присъща на всички хора и етноси, тъй като всички хора по едни или други причини, в един или друг момент предприемат пътувания в близкото или по-далечното социо-географско пространство. Вж.: Тен, В., Блеск и нищета Л. Гумилева. viktorten.ru/blesk-i-nishheta-l-gumileva/. Явно е, че при такава „теоретична“ позиция и изводите за същността на миграцията и за нейното влияние в съвременния свят ще бъдат коренно различни, от следващите от позицията на Гумилъв, за която ще стане дума по-надолу в изложението.

7. Възгледът, че историята се „прави“ от творческите личности („пасионариите“ според Л.Гумилъв) се поддържа от множество автори, сред които със своята значимост се откроява англичанинът Арнолд Тойнби. В своето капитално произведение „Изследване на историята“ той извежда ролята на творческите личности, като централна, при което, и това е особено важно, ги разглежда като своеобразни „пасионарии“, тъй като ги характеризира като надскочили масата, те са „надчовешки в буквален, а не само в метафоричен смисъл“, поради което са способни да творят чудеса и да увличат и да „превърщат“ ближните се от обикновени в „творци“ на историята. Вж.: Тойнби, А., Изследване на историята. Т.1-3, София, Издателство „Христо Ботев“, 1995, Т.1, Възникване и развитие на цивилизациите.

8. Става дума за ситуацията с миграционните потоци от Сирия и Ирак например, които в огромната си част са резултат от принудителното „подгонване“ на големи етнически групи, осъществявано от Ислямска държава или от „подкупването“ с пари, идващи от различни източници (в публичното пространство се разпространяват твърдения, че най-активните „спонсори“ са страни като Катар, Суадитска Арабия и дори САЩ; Вж. сайтове като: www.dunavmost.bg; www.blitz.bg) на „организиран“ „бежанци“ към Европа, с цел да се нанесе удар върху нея.

9. Относно това, че основната част (а не цялата, поради „заразният“ характер на пасионарността или по други причини – например „семеитвеност“) съвременни мигранти, като в световен, така и наш, български план, са именно пасионарии – най-

общо казано, търсещи възможности за лично усъвършенстване и по-добра реализация творчески личности, макар и показано не през призмата на „пасионарността“ Вж.: Кръстева, А., От миграция към мобилност, с. 234-283, 403-429.

10. Смята се, че за да се реши този въпрос ще бъдат необходими непрекъснати и нарастващи „потоци“ от „млади“ мигранти, защото пристигналите и установилите се „остаряват“, а и възприемат европейския демографски модел, което в средносрочен план би довело да „радикална промяна“ на етно-конфесионалния и социално-икономическия облик на населението в Европа (Димитров: 2015).

11. За съжаление, казаното важи с пълна сила и за емиграцията от България – тя бива напускана от своите пасионарии, с всички следващи от това негативни последици – демографски, икономически, социални, свързани със сигурността и т.н. По този въпрос по-подробно Вж.: Манов, Б., Демографската криза и националната сигурност на България. Геополитика & геостратегия, № 5, 2015, с.14-24.

12. По въпроса за влиянието на миграционните потоци върху демографската ситуация в съвременна България и Европа Вж.: Манов, Б., Препрочитайки Шпенглер: залязва ли съвременният Запад? В: Диалогът Изток-Запад: многопосочност на прочитите, УИ „Неофит Рилски“, Благоевград, 2015, с. 189-198.

13. Тук, както, макар и в друг контекст, правилно изтъква М. Мизов (Мизов 2010: 64), трябва да се посочи, неоснователността на съществуващи мнения в литературата, които не отчитат тази страна във възгледите на Л.Н. Гумилев, а абсолютизират основната теза за преходността (раждане-растеж-стареене-смърт) на етносите, поради което вещаят неизбежната („сигурната“) смърт на европейските и българския етноси и нации. Теза, която не само обрича на бездействие европейския и българския субективен фактар (политически, икономически, интелектуален елит), поради „безсмислието“ на всякакви действия, които няма да спрат „пътуването към смъртта“, но и представят невярно позицията на Гумилев, който не само не отхвърля възможността за „рекреация“, но и теоретично я обосновава, и я подкрепя „емпирично“. Гумилев многократно „илюстрира“ тази своя теза с примери от историята на различни етноси и миграционни предвижвания – например със съдбите на конструирания от него „византийски“ етнос и на монголите, които благодарение на „вливането“ в тях на външни мигрантски потоци, а и на „умелата“ политика на византийските императори и монголските ханове преживяват успешна

„рекреация“ и продължават своето съществуване в историята. Вж.: Гумилев, Л.Н.,
Этногенез и биосфера земли, с. 384-406; 416-424.

ЛИТЕРАТУРА

Гумилев, Л.Н., 1970. Этногенез и этносфера, *Природа*, №2.

Гумилев, Л.Н., 1992 Если Россия будет спасена, то только как евразийская держава. Интервью, *Социум*, №5, rozavetrov8.ru/ritmy_evrazii.html.

Гумилев, Л.Н., 1993 Ритмы Евразии, rozavetrov8.ru/ritmy_evrazii.html.

Гумилев, Л.Н., 2003 *Этногенез и биосфера земли*, Москва: Издательство АСТ.

Димитров, П. 2015. Демографските тенденции до края на века и перспективите пред България. *Геополитика & геостратегия*, № 5

Дугин, А.Г., 2002 Он вернул нам две тысячи лет нашей судьбы! Выступление Александра Дугина на конференции „Лев Николаевич Гумилёв. Теория этногенеза и исторические судьбы Евразии“ (СПб, Географическое общество, 22 апреля <http://rutracker.org/forum/viewtopic.php?t=4011683>).

Ионцев, В. А., 1999 Международная миграция населения: теория и история изучения, Москва, Диалог-МГУ,.

Кръстев, В., 2008 Евразийската геополитическа идея на Русия, Понеделник, с. 64-78.

Кръстева, А., 2014 *От миграция към мобилност: политики и пътища*, София: Издателство на НБУ,.

Ларюель, М., 2001 Когда присваивается интеллектуальная собственность, или О противоположности Л.Н. Гумилева и П.Н. Савицкого, <http://cyberleninka.ru/article/n/kogda-prisvaivaetsya-intellektualnaya-sobstvennost-ili-o-protivopozhnosti-l-n-gumileva-i-p-n-savitskogo>.

Манов, Б., 2015. Демографската криза и националната сигурност на България. *Геополитика & геостратегия*, № 5 с. 14-24.

Манов, Б. 2015 Препрочитайки Шпенглер: залязва ли съвременният Запад? В: *Диалогът Изток-Запад: многопосочност на прочитите*, УИ „Неофит Рилски“, Благоевград, с. 189-198.

Мизов, М., 2010 *Ахмед Доган и българският етнически модел*. София, Земя, 2010.

Тен, В., 2013 Блеск и нищета Л. Гумилева. viktorten.ru/blesk-i-nishheta-l-gumileva/

Тойнби, А., 1995 *Изследване на историята*. Т.1-3, София, Издателство „Христо Ботев“, 1995.

Шпенглер, О., 1995 *Залезът на Запада, Опит за морфология на световната история*. Т.1, *Форма и действителност*, Т.2, *Световноисторически перспективи*, София: ЛИК

Lee, E., A 1966 Theory of Migration. *Demography*, Vol. 3, 1966.

Мохамед Ибрахим 2013 www.blitz.bg – Мохамед Ибрахим пред Блиц: Нидал Алгафари и сие са предатели, богато платени от Катар, 19.11.2013.

www.dunavmost.bg – Бежанците са платени от САЩ?, 05.09.2015.

*Борис Манов е професор, декан на Философски факултет, Югозападен университет „Неофит Рилски“ – Благоевград; e-mail: bmanov@swu.bg